

УДК 811.161.2'373.7+929

ДЖЕРЕЛА І ПРАГМАТИЧНИЙ ЗМІСТ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У „ЩОДЕННИКАХ” СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

Н. В. Мазур

У статті розкриваються особливості функціонування фразеологічних одиниць у “Щоденниках” Сергія Єфремова. Розглянуто семантичні та структурно-семантичні трансформації ФО, стилістичні функції фразеологізмів у досліджуваних текстах.

Ключові слова: фразеологічні одиниці, трансформація ФО, образність, іронія.

У щоденникових записах С. Єфремова спостерігаємо виразний струмінь розмовного стилю, проникнення усних, емоційно-експресивних, оцінних зворотів в авторську оповідь. Розмовний колорит тексту, передусім, створюється фразеологічними одиницями, які викликають несхвальне ставлення, осуд, відразу чи зневагу. Фразеологічні одиниці (ФО), зафіксовані у досліджуваних текстах, належать до корпусу загальнономовних засобів. Особливістю їх функціонування є відтворення національно-культурного компонента мови. Автор не обмежує себе пошуком стилістично нейтрального висловлювання, оскільки він пише для себе, і його внутрішня мова безпосередньо відбиває переважно негативну оцінку.

Частина загальнономовних ФО, зафіксованих у досліджуваних текстах С. Єфремова, використовуються як синонімічні вислови до однослівних понять. Вони вживаються в тексті для підсилення ознаки, напр.: “Тяжко мені, в цю справу плутатися не хочеться. Одно те, що маю й своєї роботи *досить, по саме нікуди*, — до того ж я не філолог, нічого в їхніх тонкощах не розбираю...” [4, с. 113]; “В живі очі бреше [Грушевський] і не стямиться: адже ж коли він висунув Тимченка, то тоді голову вже було обрано. Навіщо чоловік бреше і кому потрібна його *брехня*, та ще такими *білими нитками шита?*” [4, с. 630].

Значення “повільно, погано і т. ін. (щось відбувається, робиться)” передається ФО *як (наче, ніби і т. ін.) мокре горить* [10, с. 402]. Саме цей фразеологізм функціонує у тексті у двох таких варіантах: *робиться, як мокре горить* [4, с. 101]; *робота посувалась, як мокре горить* [4, с. 300].

Як правило, дослідники аналізують “надзвичайно багатоманітні функції стійких словосполук у художньо-белетристичному стилі” [11, с. 201–205]. Тим часом ФО, зафіксовані в “Щоденниках” С. Єфремова виконують роль стилістичних засобів іронічного, сатиричного зображення, засобів самоіронії тощо. Фразеологізми чергуються з оцінною лексикою, забарвлюючи текст індивідуальною тональністю висловлювання і виявляючи колорит національного мовомислення автора.

Емоційна образність ФО звична у контекстах, що містять самохарактеристику оповідача: *роблю, як каторжник* [4, с. 94]; *працював, як чорний віл* [4, с. 178]; *а то*

хоч світ за очі тікай — так допікає безгрошів'я [4, с. 273]; *махнув на це рукою* [4, с. 52]; *в мене й руки пускаються* [4, с. 94]. Зауважимо, що Словник фразеологізмів української мови (СФУМ) фіксує цю фразеологічну одиницю в іншій формі *руки опускаються, опустилися* у кого: “хто-небудь впадає в апатію, стає байдужим, пасивним, бездіяльним; не хоче робити чогось” [10, с. 624].

Так само слугують авторові ФО, коли він характеризує дію, стан інших осіб, напр.: “Ввечері засідання, присвячене пам’яті Яновського. Скандальне засідання... Мляві промови... Не любили лікарі-професіонали Яновського: *колов він їм очі* своєю безкорисною гуманною вдачею” [4, с. 661]; “Недавно була в мене дочка покійного Є. Трегубова з трьома малюнками Шевченка (два автопортрети) і теж *заправила, мов за батька рідного*, і теж повезла назад” [4, с. 132]; “А він [П. І. Зайцев] просидів 8 місяців і тепер не знає, *де голову прихилити*” [4, с. 162]; “На ювілей [Грушевського] автобіографія таки вийшла, — без мого підпису (цьому я дуже радий), звичайним порядком. Але друкарню, що її випустила, Любченко *накрив мокрим рядном*” [4, с. 441].

Зміст деяких ФО автор розкриває у тому самому висловлюванні, використовуючи пояснення після двокрапки, напр.: “Пише ще Д. Дорошенко про університетську історію в Польщі. Студинський, як виявляється, таки дійсно рук доложив до цієї історії, а як побачив що зле, то зараз *умив руки*: знать нічого не знаю!..” [4, с. 348]; “Заходив Студинський. Почуває себе, видко, *як собака в човні*: крутиться, в вічі не дивиться, солоденьким голоском розмовляє... Даремно! Краще б не заходив” [4, с. 535].

Іронічний зміст вкладає С. Єфремов у ФО *лижуть халяви у закордонних капіталістів* [4, с. 145], тобто “підлабузнюються до когось, догоджають комусь, принижують власну гідність, підлешуються” [10, с. 333]. Обурення діями певних осіб передає автор ФО *з губи халяву звикли робити і роблять систематично* [4, с. 149], тобто “не виконують своєї обіцянки, обдурюють” [10, с. 601]. Таку саму характеристичну функцію виконує фразеологізм *пальцем кивнути не хочуть* [4, с. 155], тобто “зовсім нічого не хочуть зробити” [10, с. 290]. ФО *ні пари з уст* [4, с. 69, 300, 578] у контекстах С. Єфремова має значення “мовчали, не виступали, не повідомляли”.

Народнорозмовне джерело фразеології простежуємо у висловах: *боком вилазить* [4, с. 175]; *навіть усом не моргнувши* [4, с. 64]; *насыпали їм на хвіст соли* [34, с. 343, 457, 458]; *з чужоземними делегатами возились як з писаною торбою* [4, с. 280]; *занадто офіційного того духу напущено — аж пльці знать* [3, с. 48, 261]; *тепленьке місце знайшли* [4, с. 345]; *п’ятами наживали* [4, с. 112]; *газети б’ють на сполох* [4, с. 253]; *пошити в дурні тих...* [4, с. 187]; *умиють руки* [4, с. 698]; *курці нема де клюнути* [4, с. 427]; *зайти в глухий кут* [4, с. 199, 278].

Спільним мотивом об’єднано фразеологізми *набалакати сім мішків гречаної вовни, наварити каші* тощо. Ужиті в одному контексті, вони підсилюють зневажливе ставлення до тих, про кого йдеться, пор.: “Починають з’їздитися на сесію Укрнауки, що призначена цим разом у Києві, при Академії. Приїдуть, *набалакають сім мішків гречаної вовни*, наколотять, спинять на тиждень-два роботу, та й поїдуть

собі. А нам потім *доведеться ту кашу їсти, що вони тут наварять*” [4, с. 329].

Згаданий словник не фіксує ФО *мов горохом об стінку*, що має значення “залишати без уваги, не реагувати”. Саме це значення реалізується у контексті С. Єфремова: “Халатність і неакуратність, що межують з злочинством. Це просто щось нечуване, — ота незрозумілива брехливість! І тим паче, що я поясняв, яку вагу ті речі [книжка (виправлена) та рукопис] мають для автора [В. Дебагорія-Мокрієвича], що на них покладав, між іншим, і надії матеріальної натури. І все ж — *мов горохом об стінку!*” [4, с. 67].

Досліджувані тексти С. Єфремова дають підстави уточнити значення ФО *тепла компанія*. Словник слушно зауважує із стилістичною позначкою *іронічне*, що це “група знайомих людей, які разом пиячать, гуляють, розважаються і т. ін” [10, с. 306], однак, контексти С. Єфремова засвідчують вживання цього фразеологічного вислову у цілком нейтральному значенні, пор.: “Увечері в невеликій, але *теплій компанії* у Руліна одсвятковано моє 50-ліття” [4, с. 420]; “Тепер Кримський боїться, що Грушевський випрохає спеціальне асигнування на Студинського, і той таки пролізе до Академії. Я заспокоюю його: подякуємо Комісаріятові за нову посаду академіка і виберемо — не Студинського. Та й по всьому! *Тепла компанія* забула, що вибори все ж у руках Відділу, а тут Грушевський більшості ще не має” [4, с. 418 – 419]. Якщо в першому контексті ФО передає значення “друзі, близькі, товариші”, то в другому — це група людей, об’єднаних якимось спільним інтересом. Як бачимо, СФУМ не фіксує цих значень.

Одна з провідних тем “Щоденників” С. Єфремова — це відтворення становища в Академії наук, характеристика, оцінка міжособистісних стосунків. У цьому контексті емоційно-експресивну функцію виконують ФО, виступаючи засобом безпосереднього вираження емоцій автора, його іронічної, в’їдливої оцінки тощо. Цій функції слугують ФО: *сам нечистий ногу зломить* [4, с. 349]; *діагнози бувають вилами по воді писані* [4, с. 180]; *можемо погрузнути в болото по самі вуха* [4, с. 161]; *волосся догори лізе* [4, с. 238]; *такий жанр вже боком людям вилазить* [4, с. 247]; *всю українську науку в жмені держить* [4, с. 185]; *справжній демократизм біля них і не почував* [4, с. 195]; *воно [мистецтво] й не почувало тут* [4, с. 407]; *кропив’яне насіння* [4, с. 144]; *рвуть на частки* [4, с. 142]; *такий втомлений, що хоч викрути* [4, с. 41 – 42]; *робота плавом пливе на мене* [4, с. 451]; *на тонку, видно, пряде* [4, с. 167]; *цензура дихнути не дає* [4, с. 40]. Перелічені ФО вживаються у значеннях, що зафіксовані у Словнику фразеологізмів української мови. Репрезентовані у текстах С. Єфремова фразеологізми, що характеризують людину та її емоції, належать до найчисленнішої ідеографічної групи ФО на позначення якостей людини, зокрема, морально-етичних, фізичних та психічно-емоційних станів тощо [пор. 8; 13].

Дослідники семантичної структури ФО насамперед звертають увагу на відмінності фразеологізмів та вільних словосполучень: “Внутрішня форма фразеологічної одиниці становить собою взаємодію семантики вільної словосполуки із семантикою переосмисленої на її основі фразеологізму і зумовлюється семантичною структурою виразу в цілому” [1, с. 44 – 45].

Уведення ФО в текст нерідко супроводжується її семантичною та структурно-семантичною трансформацією: “Трансформація ФО — це передусім цілеспрямовані зміни, які стосуються як семантики, так і структури стійких виразів. Вони неодмінно передбачають стилістичну мету...” [6, с. 93]. Серед різновидів структурно-семантичних трансформацій розрізняють такі стилістичні прийоми: “1) лексична заміна компонентів фразеологізму словами вільного вжитку; 2) поширення фразеологізму; 3) фразеологічний натяк; 4) контамінація фразеологічних одиниць; 5) еліпсис фразеологізму” [3].

Узагальнено-цілісне значення ФО реалізується у можливих варіантних формах фразеологізмів. Зафіксовані в текстах С. Єфремова ФО репрезентують варіативність загальнономовних фразеологізмів. Виділено окрему групу ФО, які відрізняються від зафіксованих словникових одиниць формою одного із компонентів або становлять варіанти, трансформації загальноновідомих фразеологічних висловів. Так, до загальнономовного ФО *на комариний ніс* “дуже мало, незначною мірою” [10, с. 437] зафіксовано вислів *листи всі на комарів носок*: “Правда, *листи всі на комарів носок*, — на зразок тих “телеграм”, що писав Куліш при кінці віку” [4, с. 391].

До ФО *топтати/протоптувати стежку* [10, с. 716] відзначаємо варіантний вислів у контексті: “А, здається, справа з тим дурнем та льокаєм [Студинським] простіша. Я бачив, що він тут вкупі з своїм теперішнім патроном Грушевським *промітає собі стежку до Академії*, але не знав, до чого воно вже дійшлося” [4, с. 418].

Два ФО *танцювати під дудку чию* [10, с. 707] і *лити воду на млин чий* [10, с. 336] мають контекстуальні відповідники, напр.: “А добродушний французький буржуа благословляє цей союз, в своїй наївності може навіть і не гадаючи, *під чию сонілку скаче й на чий млин воду жене*” [4, с. 541].

Загальнономовна ФО варіюється також у контексті, пор.: “Колядки в Софії. Народу повнісенько, так що не те яблуку — *гороху ніде впасти*” [4, с. 574] та “дуже багато людей, надзвичайно людно” передається ФО *голіці (яблуку, яблукові) ніде впасти* [10, с. 126].

Так само вкладає свій зміст С. Єфремов у близький до фразеологізму вислів *щодня як у казані*: “Знов ремонт, дрова на зиму і всяка інша чортовщина. *Щодня як у казані і кінця тому не видно*” [4, с. 41]. Словник не фіксує такої ФО, хоч її фразеологічний зміст підтримується частотою вживання в усній мовній практиці. До ФО тяжіє зафіксований вислів *води налити*: «Цензура дозволила “Городянку” з моєю статтею. Правду казавши, не сподівався. Виходить, що іноді корисно буває “*води налити*”» [4, с. 740–741]. Невипадково С. Єфремов, відчуваючи фразеологізацію розмовного вислову *води налити*, бере останній у лапки. Фразеологізація його підтримується вживанням слова *вода* у переносному розмовному значенні, що його фіксує СУМ *перен., розм.* “Непотрібні, безмістовні фрази і т. ін. у викладі матеріалу; багатослів’я” [9, с. 716].

До фразеологізмів можна залучити вислів *мов маком засіяне*: “Я просидів цілий день дома, кінчаючи коректу Шевченкового Щоденника. Аж очі від цієї коректи вилазять. Доводиться часто з лупою додивлятися до дрібнісенького писання

(на фотографії, хоча воно і в оригіналі *мов маком засіяне*)” [4, с. 298]. Значення названого вислову “списаний дрібними літерами аркуш паперу” підтверджується наведеним контекстом. СФУМ цього звороту не фіксує, хоч він часто вживається в усній мові.

Як варіанти загальнономовних ФО розглядаємо вислови: *тільки мокреньке може лишитися від чогось, грізні накази гудуть як у порожню бочку, Пилипом із конопель раз у раз вискакує*, що функціонують у таких контекстах: “Що грізніші накази, то менше послуху: Кожне робить по-своєму. Комусь, видко, не хочеться випустити В[асилен]ка — і *грізні накази гудуть, як у порожню бочку*. І ефект той самий: гуде, а чого — не знати і наслідків ніякісеньких” [4, с. 164]; “Але перспектива війни, та ще проти сучасної техніки — брр... Неприятненько! *Тільки мокреньке може лишитися* від нашої пишної держави Десняків та Поліщуків” [4, с. 349]; “Шелухін, як видно, доброго собі учня [Винниченка] здобув і може тішитися, що не він один *Пилипом з конопель раз у раз вискакує*” [4, с. 450].

Фразсологізми з демінутивним компонентом зазнають авторської актуалізації у щоденникових записах С. Єфремова, пор.: *комарів носок, мокреньке, рядничочка*. Дослідники констатують, що “деривати із суфіксами демінутивності у фразеологізмах є виразниками як позитивної, так і негативної суб’єктивної оцінки” [7, с. 7].

Засвідчено низку ФО, які вживає С. Єфремов, модифікуючи загальнономовну структуру і увиразнюючи внутрішню форму або образний зміст фразеологізмів. Індивідуальну трансформацію ФО спостерігаємо в таких контекстах: “Він [невдалий механізм] наскрізь, згори донизу прогнів і нікуди не годиться. І це видко всім, до останньої людини, дарма що ще й тепер — більше, ніж коли — знаходиться “услугаючих”, задля кар’єри або хвилинного заробітку *ладні стелитися на рядничочку*” [4, с. 365]; “Це той самий Студинський, що в Галичині *стелеться перед поляками на рядничочку...*” [4, с. 413–414]; “Її [К. М. Андрієвську] також “вичистили” в подяку за 35-літню справді таки саможертвовну працю... Плаче бідна. А робітник — з неї дуже добрий — і от *хоч на вулицю з довгою рукою йди*” [4, с. 153]; “З “декларацією” в Києві, здається, справа не піде. Пробували Дорошкевич з К°, але й вони тепер кажуть, що треба “перечекати”. Ну, а як воно часто буває, що “промедление смерти подобно”, то — треба думати — *дурний замір так і помре в сновиточку*” [4, с. 127]; “Міністерські штати й платня (своїм, звичайно), ніхто нічого не робить, ніхто нічого не тямить і не хоче тямити, усякий гарба, що може — і наслідки... які можуть бути, опріч банкрутства, наслідки. Пощастить ще *трохи урвати казенного пирога* — животітимуть ще якийсь час” [4, с. 139].

Оскільки “свідомість мовця пов’язує весь вираз з ідеєю, символом якої він є” [2, с. 102], то в мовній практиці автор, звертаючись до фразеологічних джерел, зберігає узагальнену семантику, саму “ідею” фразеологізму і дозволяє собі змінювати компоненти усталеного вислову. Наприклад, семантика протиставлення *велике — мале*, наявне у ФО *робити з мухи слона*, зберігається і у варіантному авторському ФО *з макового зерна слона сотворить*, пор.: “Тільки недогадливість українських большевиків позбавляє Шелухіна чести стати їхнім співробітником. А він все-таки

товчеться об одвірок, не помічаючи, кому це здасться. Маніякальна голова і в зненависті своїй нічого не поїдає, а ще й з *макового зерна слона сотворить*” [4, с. 449].

Найчастіше видозмінюються ФО за рахунок доданих означень, напр.: “Розповідають про вчорашню ювілейну учту. Загальний голос — велика помпа (навіть до “генія” договорилися), але душі не було. Офіційне славословіє. До того ж *до бочки ювілейного меду докинуто кілька ложок крутого запаху щого со-вітського дьогтю*” [4, с. 411].

Поширені трансформації ФО ґрунтуються на введенні загальнономовного фразеологізму в авторську синтаксичну конструкцію, в самостійне речення з актуалізованими членами — компонентами ФО, пор.: “На засідання Відділу прийшло від Президії повідомлення про те, що вона перевела Студинського на штатного академіка... Усіх на Відділі це обурило... Цікаво, з якими очима прийде на Відділ Студинський? А втім — що й питати: *Сірків багато бігас, у кожного можна очей позичити*” [4, с. 709].

До СФУМ не потрапили ФО, що мають виразне народнорозмовне походження і які використовує у емоційно-експресивних контекстах С. Єфремов: “По місту ходять оповідання про арешт прокурора Зоріна з компанією. Вертався він з одного з “афінських вечорів”, які тепер ніби у великій серед комуністів моді, *п’яний, як ніч*, і на вулиці почав скандалити” [4, с. 727]; “*Товчуть, мов дятли носами*, в одно і однаковими словами, — благо, штамп немудрий дано” [4, с. 734]; “А втім, я занадто добре його [М. Грушевського]... Мені було без краю гидко, як він мені говорив про свій протест, без краю гидко й тепер, коли він *хвоста між ноги пробує заховати*” [4, с. 740]; “Характерно, що родичі Парасчині, які нам раз у раз говорили, що вона і брехуха, і горлата, що *б’ють* її самі, *як гамана*, що знають добре, коли вона од нас виходить — вийшли свідками з її боку” [4, с. 743]; “Прочитав статтю Дорошкевича в останньому числі “Життя й Революція” — “Шевченко в селянських переказах”. Брехун і лакей, і то свідомий, бо ж знає, що бреше і лакействує... І так невміло, грубо лакействує, що, використовуючи його, навіть, самі комуністи і *за бузиново його палицю не мають*” [4, с. 746].

Таким чином, фразеологізми, якими послуговується С. Єфремов, передають концептуально-оцінювальну інформацію, тобто виступають смисловим центром повідомлення [12]. Вони виконують текстотвірну функцію [пор. 5], оскільки переважно завершують висловлювання, що містить іронічно-сатиричну оцінку.

Список літератури

1. Авксентьев Л. Г. Семантична структура фразеологічних одиниць української мови та особливості її формування // Мовознавство. — 1987. — №1. — С. 43–46.
2. Балли Ш. Французская стилистика. — М.: Изд-во иностр. лит., 1961. — 364 с.
3. Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. — К.: Наук. думка, 1989. — 156 с.
4. Єфремов С. О. Щоденники, 1923–1929. — К.: ЗАТ “Газета “Рада”, 1997. — 848 с.
5. Кохан Ю. І. Текстотвірна функція фразеологічних одиниць як риса ідіостилю письменника (на матеріалі прози Олеса Гончара і Павла Загребельного) // Вісник

- Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія. — Харків, 2004. — №631. — Вип. 41. — С. 165 – 168.
6. Плеханова Т. М. Трансформація фразеологічних одиниць у мові газет // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія. — Харків, 2004. — №632. — Вип. 42. — С. 92 – 95.
7. Пономаренко А. Ю. Фразеологічні одиниці з демінутивним та аугментативним компонентом у сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К., 2003. — 20 с.
8. Прадід Ю. Ф. Проблеми фразеологічної ідеографії: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук / Дніпропетровський нац. ун-т. — Дніпропетровськ, 1997. — 38 с.
9. Словник української мови в 11-ти томах. — К., 1970 – 1980. — Т. 1.
10. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. — К.: Наукова думка, 2003. — 1104 с.
11. Сучасна українська літературна мова: Стилїстика / За ред. І. К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1973.
12. Ужченко В. Д. Фразеологізм як смисловий центр повідомлення (на матеріалі творів Остапа Вишні) // Питання фразеології східнослов'янських мов: Тези республіканської наук. конф. — К., 1972. — С. 51 – 52.
13. Яцкевич О. О. Система фразеологічної номінації концепту “людина” в українській мові // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. праць / За заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко. — Харків, 2004. — Вип. 14. — С. 32 – 37.

Мазур Н. В. Источники и прагматическое содержание фразеологических единиц в “Дневниках” Сергея Ефремова.

В статье раскрываются особенности функционирования фразеологических единиц в “Дневниках” Сергея Ефремова. Рассмотрены семантические и структурно-семантические трансформации ФЕ, стилистические функции фразеологизмов в исследуемых текстах.

Ключевые слова: фразеологические единицы, трансформация ФЕ, образность, ирония.

Mazur N. V. Sources and the pragmatic content of phraseological units in the “Dnevniky” of Sergej Efremov.

In the article the peculiarities of phraseological units functioning in the “Dnevniky” of Sergej Efremov are revealed. It is examined the semantic and structural-semantic transformations of phraseological units, stylistic functions of the phraseological units in the texts, which are under consideration.

Key words: phraseological units, transformations of phraseological units, figurativeness, irony.

Стаття надійшла до редакції 29 квітня 2007 р.